

Dubla articulație a limbajului

(fr. *double articulation du langage*, engl. *double articulation of language*)

Dubla articulație a limbajului este o caracteristică fundamentală a limbilor naturale, constând în folosirea unui număr redus de elemente, lipsite de semnificație (fonemele) pentru a produce un număr foarte mare de expresii cu sens (morfele, cuvinte, sintagme, propoziții, fraze). Termenul se referă la faptul că limba este un sistem de semne organizat la două niveluri, un nivel al unităților distinctive lipsite de sens (fonemele), și un nivel al unităților cu formă și semnificație (morfele, cuvintele, ...) .

Verbul din limba franceză *articuler* « a articula », are în limba curentă sensuri care există și în limba română: un sens din anatomie („a lega mai multe oase printr-o articulație”), un altul legat de vorbire („a emite, a produce sunete ale vorbirii cu ajutorul unor mișcări ale buzelor, limbii, fălcilor, palatul moale”; limbajul uman se mai numește, de altfel, limbaj articulat’). Pe baza primului sens, franceza a dezvoltat un sens figurat, care nu există în limba română curentă, cel de „a uni, a organiza” (așa cum articulațiile oaselor organizează scheletul), sens preluat și de derivatul nominal *articulation* „articulație, articulare” care semnifică și „organizarea unor elemente diferite ce participă la organizarea unui ansamblu”. Lingvistul francez André Martinet (1908-1999), fondator al analizei sintactice funcționale, a folosit sintagma *double articulation du langage* „dubla articulație a limbajului” pentru a desemna modul specific în care sunt organizate limbile naturale. În română, există doi termeni, care sunt specializați: *articulare* pentru sensul fonetic (cu sintagmele *mod de articulare*, *bază de articulare*, etc.) și *articulație* pentru organizarea lingvistică. (cf. Bidu-Vrâncău *et alii* (2001), articolele respective).

André Martinet (1960, 1965) a propus termenul ,dubla articulație a limbajului’ pentru a desemna faptul că limbile se articulează (adică se structurează) la două niveluri: (i) **prima articulație** se manifestă la nivelul unităților minimale dotate cu o formă fonetică (*semnificant*) și cu o semnificație (*semnificat*), unități pe care André Martinet le numește ,moneme’, termen folosit îl propune în locul termenului mai răspândit de ,morfele’;¹ (ii) cea de **a doua articulație** este constituită de unitățile distinctive din planul expresiei, fonemele. Fiecare dintre unitățile primei articulații este constituită, structurată (,articulată’), la rândul ei, de unitățile celei de a doua articulații. (Martinet 1967: 13).

După Oswald Ducrot (1972), conceptul de ,dublă articulație’ evidențiază importanța alegerilor în comunicare, alegeri determinate de informațiile pe care locutorul dorește să le transmită și permise de codul

¹ În terminologia lui Martinet, termenul de monem înlocuiește parțial termenul curent de ,morfele’. Conceptul de ,morfele’ este legat de numele lingvistului polonez Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929), slavist, profesor la mai multe universități din Imperiul rus (Kazan, Tartu, St. Petersburg) și la universitatea din Varșovia (Polonia), precursor al fonologiei și al lingvisticii sincronice, dezvoltate în paralel cu F. de Saussure. Baudouin de Courtenay a propus termenul de ,morfele’, în jurul anului 1880, și l-a definit drept „secvența fonică minimală dotată cu sens” (Dominte *et al.* 2000: 243, Adamski 1990). Termenul s-a impus în toată lingvistica structurală și post-structurală (rom. ,morfele’, engl. ,morpheme’, fr. ,morphème’, it. ,morfema’) pentru a desemna unitatea minimală ce are un semnificant și un semnificat. De exemplu, în cuvântul *citesc* putem individualiza două morfele: *cit-* (care are semnificantul /çit/ și semnificatul „a urmări cu privirea identificând caracterele scrise”, și *-esc* cu semnificantul /’esk/ și semnificatul „persoana I, singular, indicativ prezent”. Cele două morfele au proprietatea de a se manifesta pe cele două planuri (semnificant - semnificat), deci de a fi foarte apropiate de ceea ce Saussure a numit ,semn lingvistic’. Semnificant lor este, însă, de tip diferit: *cit-* are o semnificație de tip lexical, în timp ce *-esc* transmite mai multe informații gramaticale (timp, persoană, număr, mod). Martinet a vrut să sublinieze această diferență și a propus să fie numite ,moneme’ morfelele lexicele, rezervând termenul de ,morfele’ pentru morfelele gramaticale, deci pentru desinențe.

Termenul de ,monem’ nu s-a încetățenit, în prezent a căzut în desuetudine și apare numai când se face referire la Martinet.

În terminologia curentă s-a păstrat termenul de ,morfele’ pentru a desemna unitățile biplane (având semnificant + semnificat) între care se diferențiază morfelele lexicele, sau lexemele, cu o semnificație lexicală, și morfelele gramaticale (numite uneori ,grameme’), care exprimă genul, numărul, cazul, persoana, etc., adică categoriile gramaticale specifice fiecărei clase morfologice flexibile (substantiv, adjectiv, pronume, verb) ca și afixele derivațiunile.

lingvistic și de modul special în care acesta este organizat. (Ducrot 1972, 73-74, 250-261). Alegerile se manifestă la două niveluri. La nivelul primei articulații, dacă un vorbitor pronunță propoziția *Ion a terminat înaintea ta*, produce o secvență lingvistică ce rezultă din multe alegeri. Dacă examinăm numai sintagma *înaintea ta*, ne dăm seama că locutorul ar fi putut alege, în locul lui *ta* cuvinte ca *mea*, *lui*, *ei*, *Mariei*, *ședinței*, etc. Aceste alegeri se fac la nivelul monemelor, unități minimale biplane. Cel de al doilea tip de alegeri se fac la nivelul unităților monoplane din planul semnificantului, fonemele. Ca să revenim la exemplul precedent, fonemul /t/ a fost ales din mai multe posibilități, cum ar fi /s/ din *sa*, /k/ din *ca*, /l/ din *la*, /p/ din *pa*, /b/ din *ba*, /n/ din *na*, etc.

Prima articulație a limbajului este o expresie a faptului că o limbă nu este o nomenclatură, adică nu este o listă, un repertoriu de cuvinte, nici un calc, o copie exactă a realității. Diferențele dintre limbi cum ar fi româna, franceza, germana sau engleza nu constă numai în diferențe dintre cuvinte. A învăța o limbă străină nu se reduce la învățarea unei noi nomenclaturi, paralelă întru totul cu cea a limbii materne, de tipul unor corespondențe ca: în română *cap*, în franceză *tête*, în engleză *head*, în germană *Kopf*, în română *mare*, în franceză *grand*, în engleză *big*, în germană *groß*, în română *a lua*, în franceză *prendre*, în engleză *to take*, în germană *nehmen*, etc. Cuvintele din fiecare serie au în toate aceste limbi sensuri similare: de exemplu *cap*, *tête*, ... semnifică în toate aceste limbi „parte, extremitate anterioară a corpului omului și animalelor, unde se află creierul, cavitatea bucală și principalele organe de simț.”²

Limbile nu sunt nomenclaturi pentru că nu reproduc elemente ale universului extralingvistic, nu se limitează să asigure denumiri pentru diverse segmente ale realității. Legătura dintre cuvinte și elementele realității pe care le desemnează poate fi similară în mai multe limbi dacă referenții sunt entități ușor de individualizat, bine delimitate, cum sunt plantele, animalele, uneltele, instrumentele muzicale, vehiculele, etc. Este foarte probabil ca astfel de entități să primească desemnări similare în mai multe limbi.

Totuși, în multe domenii, limbile naturale sunt cele ce trasează limite asociate obiectelor, limite care pot fi diferite. De exemplu, la nivelul termenilor de geografie privind apa pe globul terestru, limbile fac în general diferențe terminologice între apele curgătoare (fluvii, râuri, pârâuri, torente) și apele stătătoare (oceane, mări, lacuri, iazuri, bălți), distincții care au în vedere diferite criterii: dimensiunea, tipurile de apă (dulce sau sărată), caracterul permanent sau temporar, etc. Dar, în interiorul acestor categorii, există distincții care apar numai în anumite limbi. De exemplu, limba franceză și limba română fac diferența dintre apele curgătoare care se varsă în mare sau în ocean (fr. *fleuve*, rom. *fluviu*) și cele care se varsă într-un alt curs de apă curgătoare sau într-un lac (fr. *rivière*, rom. *râu*). Această distincție nu se face în engleză, italiană sau germană, unde există un singur termen pentru cursurile de apă permanente (engl. *river*, it. *fiume*, germ. *Fluss*).

În fiecare limbă găsim lexicalizări specifice, ce nu se regăsesc în alte limbi. De exemplu, româna are un termen special pentru desemnarea arborilor care produc fructe comestibile și care, în mare parte, sunt cultivați de om, cuvântul *pom*. Franceza, italiana, spaniola, engleza, germana nu au cuvânt specific, folosind, la nevoie, o sintagmă sau un cuvânt compus (engl. *fruit tree*, sp. *árboles frutales / de fruta*, fr. *arbre fruitiers /*

² Găsim ecouri ale concepției că limba este o nomenclatură într-o scena din *Geneză* (cea care Adam dă un nume fiecărui animal), în lunga dispută filozofică medievală privind natura universalilor, în discuțiile privind raportul dintre concepte și entități, dintre concepte și reprezentări mentale, etc., dezbateri ce încep în filozofia occidentală cu celebrul dialog *Cratylus* a lui Platon și continuă până în zilele noastre. Ideea că diferențele dintre limbi ar fi diferențe între liste de cuvinte este o concepție foarte răspândită în societatea noastră: dacă cineva spune că învață sau că știe o anumită limbă străină, este imediat întrebat „cum se spune (în limba x) *casă*, *te iubesc*, etc.” ca și cum cunoașterea unei limbi s-ar reduce numai la cunoașterea unor cuvinte sau expresii diferite de cele din limba maternă.

Concepția conform căreia limba nu este o nomenclatură a fost exprimată în lingvistica modernă de F. de Saussure, care a explicat de ce este eronată ideea, foarte răspândită la nivelul publicului larg, că o limbă constă dintr-un repertoriu, dintr-o listă de cuvinte și că fiecare cuvânt se lipește ca un fel de etichetă pe obiecte ale realității delimitate dinainte. (Saussure 1916: 34, 96). Părintele structuralismului a arătat că părere conform căreia limba ar fi o simplă nomenclatură implică că existența ideilor (am spune azi „conceptelor”) ar fi anterioară cuvintelor (ar exista „idei gata făcute, ce ar preexista cuvintelor”, Saussure 1916, 97), adică semnelor lingvistice. O asemenea idee este puțin verosimilă. Gândirea lui Saussure a fost dezvoltată și ilustrată de Hjelmslev, care a arătat modul în care fiecare limbă modelează substanța conținutului dându-i o formă specifică, forma conținutului (vezi SEMN LINGVISTIC).

à fruit, germ. *Obstbäume*, it. *albero da frutto/ da frutta*). În plus româna a dezvoltat o rețea lexicală în jurul acestui cuvânt, rețea și ea specifică: sintagme cu referent precis (*pom de Crăciun/ de iarnă, pomii din livadă, pomi în floare*), expresii metaforice (*a fi în pom, pomul vieții*), proverbe și zicători (*banii nu cresc în pom, omul inimos e ca un pom frumos, mărul stricat cade primul din pom*). O altă distincție specifică limbii române privește desemnarea unei suprafețe întinse acoperită de arbori, și anume diferența dintre *pădure* și *codru*, care se aplică amândouă unor suprafețe mari, dar care, pentru *codru*, adaugă ideea unei existențe multiseculare. (vezi SEMN LINGVISTIC).

Dubla articulație a limbajului arată modul în care fiecare limbă organizează experiența comună a membrilor comunității lingvistice. O persoană care vrea să comunice că o doare capul poate scoate un geamăt de durere (manifestare vocală care nu poate fi analizată și care poate exprima orice tip suferință) sau poate spune propoziția *mă doare capul*, o secvență analizabilă, formată din patru unități succesive (*mă, doare, cap-, -ul*). Niciunul dintre aceste elemente nu exprimă singur durerea, fapt care ilustrează o altă proprietate importantă a primei articulații: forma semnificantului este independentă de semnificat, un alt mod de a exprima caracterul arbitrar al semnului lingvistic. Fiecare dintre unitățile identificate pot figura în milioane de contexte diferite, pentru a comunica alte informații: (*mă: profesorul mă laudă/ mă critică, mă duc la concert/ la facultate, vorbele tale mă supără/ mă bucură*, etc.; *doare: mă/ îl doare inima / sufletul, ne doare că s-a întâmplat așa, ne/ vă doare plecare Mariei*, etc.; *cap: dă din cap, cu noaptea-n cap, cap de bour, a-i da de cap, și-a luat capul în mâini*, etc.; articolul hotărât masculin singular *-ul*, poate apărea cu toate substantivele masculine sau neutre la singular: *elevul, caietul, umărul, conceptul*, etc.).

Câteva mii de moneme (unități având o formă (semnificantul) și un sens (semnificatul)) permit oamenilor să comunice mai multe informații decât milioane de strigăte nearticulate diferite, datorită marelui număr de combinații pe care unitățile lingvistice le pot forma. După cum am menționat, Martinet a identificat două mari categorii de moneme, **monemele (lexicale)**, care transmit sensul lexical și **morfemele**, care au o semnificație gramaticală. Un cuvânt ca *lucrez* poate fi analizat în două moneme, *lucr-*, lexemul și *-ez*, morfemul. Primul monem este, deci, lexical (un lexem), care semnifică „a efectua, a presta o muncă, a munci” (*Dex online*), în timp ce *-ez* (morfem care comută cu *-ezi, -ează, -ăm, -ați*) semnifică „persoana întâi, singular, indicativ prezent”.

Martinet a subliniat faptul că monemele (lexicale) formează o listă deschisă, în sensul că este imposibil să se stabilească care este numărul lor exact într-o anumită limbă: pentru a asigura comunicarea, în orice moment poate apărea un monem (lexical) nou - de exemplu când apare un produs recent inventat, căruia i se atribuie un nume. În plus, o parte a monemelor se poate combina pentru a crea cuvinte independente noi (*autostradă, ciuboșica-cucului*). Numărul monemelor unei limbi este mai mic decât cel al cuvintelor. (Martinet 1967: 19-20). Morfemele (deci desinențele) reprezintă în sincronie o listă închisă, în sensul că numărul lor este limitat, iar lexemele noi nu folosesc morfeme gramaticale noi pentru exprimarea categoriilor gramaticale (număr, gen, persoană, etc.) ci se adaptează sistemului morfologic al limbii, folosind desinențele deja existente. Morfemele (gramaticale) se modifică ca număr și ca formă numai în timp, în cursul evoluției istorice a unei anumite limbi, deci în diacronie.

Fiecare unitate a primei articulație poate fi analizată în unități ale celei de a doua articulații. De exemplu, lexemul *par* este definit drept „băț gros folosit ca pârghie, ca ciomag, etc.” (*Dex online*). Forma vocală, /'par/ poate fi analizată în unități pe care le putem identifica datorită faptului că formează singura diferență față de alte cuvinte, cu alte semnificații. Identificăm unitatea /p/ pentru că această tranșă sonoră diferențiază cuvintele *car* /'kar/, *far* /'far/, *sar* /'sar/, *țar* /tzar/, *zar* /zar/, ..., unitatea /a/ pentru că în limba română există cuvinte ca *pur* /'pur/, *pir* /'pir/, *păr* /pər/, ..., segmentul final /l/ pentru diferențele dintre *par* și *pal* /'pal/, *pag* /'pag/, *pan* /'pan/, *pas* /'pas/ *pat* /'pat/... (vezi COMUTARE). Această analiză ne-a permis să identificăm în cuvântul *par* trei unități fonice, /p/ + /a/ + /r/ numite foneme (vezi FONEM). Cea de a doua articulație face ca forma semnificantului să fie independentă de semnificat. Nu putem atribui niciuneia dintre celor trei unități constituind semnificantul cuvântul *par* sensuri identificabile cu semnificația cuvântului, un alt mod de a exprima caracterul arbitrar al semnului lingvistic.

Fonemele unei limbi formează o listă închisă, formată de un inventar între douăzeci și patruzeci de unități. De exemplu, sistemul fonologic al limbii române este constituit din șapte vocale, patru semivocale și 20 de consoane (Vasiliu 1965, 146), deci un total de treizeci și unu de foneme.

Dubla articulație a limbajului conduce la o organizare economică a codului lingvistic, economie care corespunde legii minimului efort (vorbitoarea comunică cea mai mare cantitate de informație cu un efort minim de articulare și de memorie). Fiecare limbă se caracterizează printr-o articulație, adică o organizare, proprie, atât la nivelul primei cât și a celei de a doua articulații. Ideea lui Martinet, privind existența primei articulații a limbajului, corespunde ideii lui Saussure că limba este o formă și nu o substanță, ca și ideii lui Hjelmslev privind existența unei forme atât pentru conținut cât și pentru expresie (vezi SEMNUL LINGVISTIC). Sunt trei moduri de a exprima o idee importantă a lingvisticii structurale, și anume ideea că fiecare sistem lingvistic are o structură proprie, specifică.

Marele merit al conceptului de ‚dublă articulație’ este acela de a explica, în cadrul teoretic al lingvisticii structurale funcționaliste, trecerea de la o clasă finită și restrânsă de elemente la o clasă potențial infinită de enunțuri. Acest mecanism se găsește în centul teoriilor lingvistice care explicitează mecanismul gramatical al producerii („generării”) enunțurilor. Noam Chomsky, creator al formelor celor mai răspândite de gramatica generativă, a subliniat faptul că limba este constituită dintr-o infinitate de enunțuri, pentru că, în orice moment, numărului enorm de enunțuri, n ce constituie o limbă, orice locutor poate să-i adauge un enunț nou, $n+1$ (Chomsky 1965).

Dubla articulație a limbajului explică, într-un alt mod decât gramatica generativă, maniera în care limbajul este organizat. Chiar dacă Martinet nu a avut această viziune computațională creier - limbă, cele două articulații constituie o explicație a modului în care creierul uman, asemenea unui computer digital, pornește de la un ansamblu restrâns și finit de elemente (a doua articulație, formată din cele între 20 și 40 de foneme ale unei limbi) pe care le folosește și le combină pentru a produce o infinitate de expresii semnificative - sintagme, propoziții fraze.³

Bibliografie

- Adamski, Dariusz (1990), ‚Baudouin de Courtenay et la linguistique générale’, in Link, 23, 67-80. Disponible aussi à https://www.persee.fr/doc/AsPDF/linx_0246-8743_1990_num_23_1_1154.pdf
- Bidu-Vrânceanu, Angela (2001), ‚Articulație dublă’ în Angela Bidu-Vrânceanu/ Cristina Călărașu/ Liliana Ionescu-Ruxăndoiu/ Gabriela Pană-Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii*, București, Nemira, 466-469.
- Chomsky, Noam (1965), *Aspects of a Theory of Syntax*, Cambridge (MA), MIT Press.
- Martinet, André (1960), *Éléments de linguistique générale*, Paris, Armand Colin (traducere în română de Paul Miclău, *Elemente de Lingvistică Generală*, București, Editura Științifică, 1970).
- Martinet, André (1965), *La linguistique synchronique*, Paris, Presses universitaires de France.
- Ducrot, Oswald (1972), ‚Composants de la description du langage’, ‚Unités significatives’ dans Oswald Ducrot/ Tzvetan Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Éditions du Seuil, 71-78, 257-262.
- Vasiliu, Emanuel (1963), *Fonologia limbii române*, București, Editura științifică.
- Velmezova, Ekaterina (2002), ‚Phonème et morphème: deux notions diachroniques chez I. A. Baudouin de Courtenay’, in *Cahiers Ferdinand de Saussure* 55, 95-98
- Wikipedia în engleză ‚Digital infinity’ <https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_infinity>

³ În informatică, acest proces este numit *digital infinity* „infiniț digital” care ar corespunde la ceea ce Chomsky a numit *gramatică universală*. Termenul desemnează acel mecanism ‚de calcul’, prezent în creierul uman, care, pornind de la un număr limitat de elemente sonore, ajunge să producă o cantitate potențial infinită de expresii semnificative (v. *Wikipedia* în engleză, articolul ‚digital infinity’).